

СЕВАСТОКРАТОРИ И ДЕСПОТИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ – ЛИЧНОСТИ, ИНСИГНИИ И КОСТЮМИ

Георги АТАНАСОВ (Силистра)

Въпреки че през X и началото на XI в. у нас не се въвела византийската титулатура (съимператор, кесар, нобелисим, севаст и пр.), то подобно на царя, изглежда, преславските и охридските аристократи (кавахни, ичергубоили и пр.) се дистанцирали от езическите костюми и възприели бляскавото облекло на висшите константинополски сановници. Илюстрират го одеждите на цар Пресиан II и неговите велможи, изобразени върху миниатюра във Венецианския псалтир от началото на XI в.¹

През епохата на Второто българско царство тези тенденции навярно се затвърдили в по-голяма степен. Нещо повече, за разлика от Първото българско царство, владетелите в Търново започнали да раздават на най-близките си сродници титли, аналогични с византийските. Но първо да проследим някои изменения, станали във византийската рангова стълбица в навечерието на освобождението на България през 1185/6 г. Първо, в последните години на XI в. най-високата титла в Империята, кесарската, отстъпила място на севастократорската. Първият номиниран през 1085 г. севастократор е Исак Комнин, големият брат на Алексий I Комнин. Половин столетие по-късно, през 1163 г., на свой ред Мануил I Комнин въвел като най-високо достойнството на деспота — титла, с която дотогава са се кичели самите василевси².

До 1204 г. за деспоти се обявявали само наследниците на императора, в които се проектирали бъдещите владетели, а севастократорската титла се давала на най-близки сродници на василевса³. След средата на XIII и особено през XIV в. се прокламирали по няколко севастократора и деспота. Това предопределя различната им степен на легитимност, която обикновено зависела от степента на родство с василевса⁴. Най-после, степента на родство намирала израз в костюмите и регалиите на съответните деспоти и севастократори. За това съдим от запазените художествени портрети и особено от подробното описание на инсигниите им, направено през XIV в. от Кодин⁵.

В продължение на една древна практика кесарите продължавали да се увенчават от императорите със стефанос (през XIV в. обикновено се наричал стематогирон) — златен обръч с една камера отпред, в която е вграден син скъпоценен камък. Според Кодин сходна конструкция имал севастократорският стематогирон (στέμματογύριον), който също включвал златен обръч и челна плочка с вграден син брилянт. Специално обаче се акцентува на факта, че е обсипан с перли. При тази лаконичност на Кодин трудно може да се долови разликата между кесарския и севастократорския венец, ако изобщо е съществувала. Авторът твърди също, че нямало разлика между севастократорската и деспотската корона. Когато обаче за деспот се прокламирал синът на императора, то той получавал венец с четири камери, в които също са вградени скъпоценни камъни. При Кодин цветът им не е конкретизиран, но според някои изображения са червени (рубини). Кодин ни е оставил и сравнително подробни описания на празничните севастократорски, кесарски и деспотски костюми. Деспотът носел пурпурен кавадиион (καββάδιον), орнаментиран с перли, и двуцветни (червено и синьо) обувки. Според Н. П. Кондаков кавадият е връхна дреха с персийски произход, напомняща кафтан, но през XIV в. се наложил като официална и се изработва от скъпи платове, дори коприна⁶. Кодин твърди, че при кесарската и севастократорската промоция кандидатите също носели кавадииони, но не уточнява цвета им. От контекста прозира, че също били пурпурни. Няколко глави по-горе обаче има друго описание на деспотските, севастократорските и кесарските инсигнии, от което остава впечатлението, че подобно на владетеля най-висшите сановници използвали поне два костюма.

Вторият деспотски орнат включвал пурпурна шапка скиадиион (σκιάδιον), обсипана с перли, която отзад е имала воал (було), орнаментиран със златни черти. Златна е била околжката (περικεφοίλαϊον) около челото, но за разлика от императорската тиара, е нямало палмообразни орнаменти⁷. Подобно на императора деспотът носел червена дреха с релефни златисти бордюри отпред и по долната периферия. Горната дреха тампарион (ταμπάριον) също била червена със златисти галони. Чорапите били червени, а обувките — двуцветни (червено и синьо) с извезани чрез перли двуглави орли. Специално на празниците деспотът обличал пурпурен скараникон (дреха, сходна с популярния през X в. скарамангион, ползван първоначално при езда) или кавадиион, осеян със златни апликирани брилянти и перли.

Според Кодин севастократорът носел пурпурен скиадиион с воал като на деспота. Скараниконът също бил червен, но без златистите ширити по периферията. Гетите и обувките обаче били сини, а извезаните орли, изглежда, са едноглави.

Преди да проверим доколко тези костюми и регалии на най-висшите византийски сановници намирали прием в България, да видим кой българ-

гарски аристократ, кога, от кой български цар и с каква титла бил удостоен. Първо да отбележим, че в познатите ни източници български кесари не са споменати, поради което кесарските инсигнии отпадат от полезрението ни. Няма и извори, от които да е видно, че първите Асеневци въвели деспотското или севастократорското достойнство. Действително Калояновият племенник Стрез (изглежда, брат на Борил) имал севастократорска титла, но не е ясно дали я е получил от Калоян, Борил (най-вероятно), от латинския или никейския император⁸. С много по-голяма сигурност може да се твърди, че Иван Асен II (1218—1241) прокламирал за севастократор брат си Александър⁹. Синът му, Михаил II Асен (1241—1246), от своя страна пък дал севастократорската титла на Петър, след като последният се оженил за сестра му Анна Теодора¹⁰. Следващият владетел на българския скиптър Константин Тих (1257—1277) пък провъзгласил за севастократор братовчед си (?) Калоян¹¹. Няма сведения за севастократори между 1277—1292, когато тронът е заеман последователно от Ивайло (1277—1280), Иван Асен III (1279—1280) и Георги I Тертер (1280—1292). При управлението на Смилец (1292—1298) като севастократор се подвизавал брат му Радослав. Дали като царев брат е получил високата титла (така смятат някои български историци)¹², или за върна служба с това достойнство го удостоил византийският василевс Андроник III (за това настоява Феррианчич и излага по-основателни аргументи)¹³, не може да се каже с пределна точност. Забележително е обаче, че през XIV в. в изворите няма никакви сведения за български севастократор, дължащ титлата си на българския цар. Тъкмо тогава у нас разпространение получило деспотското достойнство. Спорно е кой български владетел пръв извършил деспотската инвеститура. Знае се със сигурност обаче името на първия деспот, българин родом. Това несъмнено бил Алексей Слав, син на неизвестна по име сестра на цар Петър, Асен и Калоян. Според източниците обаче той получава деспотска титла от императора на Латинската империя Хенрих след брак с малката му (незаконна) дъщеричка¹⁴. Спряганият за български деспот Яков Светослав (руснак по произход) пък по всичко личи, че бил въведен в достойнство от никейския император Теодор II Ласкарис¹⁵. На пръв поглед е неясно кой владетел извършил деспотската промоция спрямо Георги I Тертер година преди да заеме царския престол в Търново. Ако се предоверим на Пахимер, инициатор за това събитие бил византийският василевс Михаил VIII Палеолог (1269—1282), който внушил на видния търновски болярин Тертер да се разведе със съпругата си и да се ожени за сестрата на цар Иван Асен III¹⁶. Това било условието за получаване на деспотското достойнство, като специално се изтъквало регламентираното от векове изискване кандидатът да е член на царското семейство — в случая да стане член на Асеновата фамилия. Така и станало. Тертер се развел с първата си съпруга, оженил се за сестрата на Иван Асен III — Кира Мария, след което бил прокламиран за деспот.

Ако следваме безкритично Пахимер, излиза, че Георги Тертер бил издигнат за деспот от Михаил VIII. Вярват го и Гийан, и Ферианчич¹⁷, но това противоречи на логиката на събитията и на действителните реалности. Невъзможно е български сановник да бъде прокламиран за ромейски деспот, без да е имал роднинска връзка със семейството на василевса. Специално подготвеният и реализиран брак с българската принцеса (тя нямала пряка роднинска връзка с императорската фамилия в Константинопол) означавал само едно: Георги Тертер е получил високата титла от своя шурей Иван Асен III през 1279 г. и се явява юридически първият провъзгласен български деспот в Търново¹⁸. Друг е въпросът, че фактически идеята била замислена и реализирана с прекия натиск на византийския василевс Михаил VIII, който наложил на своето протеже Иван Асен III да я изпълни безропотно. Дали последният се е съгласил охотно на тази стъпка, е друг въпрос. Той просто нямал избор, защото сам е съзнавал, че дължи положението си и е придобил царската титла от същия този Михаил VIII.

Както и да е, въведена под натиска на Византия, деспотската титла се приела охотно от търновския двор и изместила севастократорската. Първият български владетел, който по собствена воля и собственоръчно венчал със стематогирин български деспот в Търново, бил самият Георги I Тертер. Възползвал се от ниската легитимност на Иван Асен III в българското общество и на високото си положение на деспот, регистрирано от същия този Иван Асен III, той успял да овладе трона в Търново и прокламирал за деспот брат си Елтимир (Алдимир)¹⁹. Същевременно в два относително надеждни родни писмени източника, каквито са Погановският и Боянският поменик, името на деспот Елтимир е пропуснато¹⁹. Хронологически точно на неговото място в помениците, т. е. между управлението на цар Георги I Тертер и цар Теодор Светослав (1299—1321), е поставен мистериозният деспот Куман, обект на проточила се десетилетия дискусия относно самоличността му²¹. Общо взето, оформиха се две становища. Основно Ив. Дуйчев и напоследък В. Игнатов застъпват идеята, че иде реч за собствено име на деспот от края на XIII в. Ферианчич обаче настоява, че това име по-скоро било знак за етническа принадлежност на неизвестен деспот. Някъде по средата нерешително стои Ив. Билярски, но като че ли е по-склонен да подкрепи Ферианчич. Лично аз пък си задавам въпроса, как е станало така, че изчерпателните за българо-ромейските отношения в края на XIII в. византийски хронисти са пропуснали да ни информират за личността на деспот Куман, чиято титла го прави изключително важна персона?! И същевременно пък защо българските източници (помениците са писани през XVII в., но се смята, че следват автентични първоизточници от края на XIV в.) пропускат твърде деятелния и високолегитимен деспот Елтимир, който в края на XIII и началото на XIV в. (близо четвърт век!) бил вторият човек в българското

царство?! Ето защо предполагам, че двете основни групи източници, т. е. византийските и българските, се допълват и че личността на деспот Елтимир се крие в помениците зад личността на деспот Куман. При наличната изворова база аргументите за подобно идентифициране, разбира се, са само косвени и донякъде умозрителни. И все пак хронологически деспот Елтимир от византийските хроники и деспот Куман от помениците се подвизавали удивително по едно и също време. Също така куманският произход на Елтимир е несъмнен, защото Пахимер изрично отбелязал, че родният му брат цар Георги I Тертер е куманин²². Впрочем за куманското потекло на Елтимир напомня и Теодор Метохит²³. Високото положение на един куманин в българския политически живот без съмнение е впечатлило обикновените българи и нищо чудно при създаването на поменици в някои провинциални църкви към края на XIV в. да е надделял споменът за потеклото на Елтимир. Т. е. случило се е така, както е прогнозирил Феррианчич: името Куман е станало знак за етническата принадлежност на някой деспот²⁴ и според мен той навярно е Елтимир. Прочее има сериозни податки, че Георги I Тертер и Елтимир са „автентични“ кумани, синове на виден кумански благородник от рода Тертероба, преселил се от Унгария в България през 1241/2 г.²⁵

Наскоро проф. П. Дякону предложи хипотезата, че след насилственото детрониране на Георги I Тертер (1292 г.) синът му Теодор Светослав Тертер се прокламирал за деспот в Дръстър, където резидирал до 1299 г., когато с помощта на Чака овладял престола в Търново²⁶. Видният румънски медиевист от български произход обръща по-специално внимание на факта, че всичките четири типа монети, приписвани на деспот Яков Светослав, са открити в Североизточна България (основно в Дръстър и съседната островна крепост Пъкуюл луй Соаре) и нито една — във Видинско и Западния предбалкан, където се смята, че управлявал този руски авантюрист²⁷. Що се отнася до съкратените надписи по монетите **СВТЯ СС** и **СВТ ДСС**²⁸, те биха могли да се разчитат както (ИАКОВ) СВЕТОСЛАВ ДЕСПОТ, така и (ТЕОДОР) СВЕТОСЛАВ ДЕСПОТ. Разбира се, редно е да се постави и въпросът, дали пък Дръстър не е бил резиденция на Яков Светослав, след като е безспорно, че монетите са открити само в неговия регион. П. Дякону обаче е забелязал, че метрикогловните им параметри насочват по-скоро към края на XIII в., когато се подвизава Теодор Светослав, отколкото към средата на същото столетие, когато деспотствал Яков Светослав²⁹. Също така основните изяви на Яков Светослав били на българо-унгарската граница, което е твърде, твърде далеч от Дръстър³⁰. Най-сетне, пределно добре информираният съвременник на събитията от 1261—1262 г. Пахимер нарича Яков Светослав „... владетеля на планинската област около Хемус в Мизия“³¹. Очевидно това описание импонира много повече на Видинския регион, който частично е в полите на Западния балкан (Хемус) и в същинска

Мизия, отколкото на равнинната добруджанска степ, разположена далеч от планините и позната на средновековните хронисти повече като Скития.

Въпреки цялата си находчивост П. Дякону в края на краищата не дава отговор на един съществен въпрос: кой извършил деспотската инвеститура спрямо Теодор Светослав. От контекста на написаното остава впечатлението, че Теодор Светослав се самообявил за деспот след детронирането на баща му през 1292 г. Такъв прецедент от въвеждането на деспотската титла в края на XII в. до деградирането ѝ в края на XIV в. не ми е известен. А Теодор Светослав е бил добре начетен в тази материя, защото част от живота му преминава като знатен заложник в най-значителните през XIII в. византийски центрове Никея и Константинопол³². Всеки случай обаче не е получил титлата от византийския василевс най-малкото защото със сигурност се знае, че по това време не е бил женен за византийска принцеса или поне аристократка. До Стефан Душан пък сръбските крале нямали право и не прокламирали деспоти. Затова остава единствено възможността Теодор Светослав да е бил обявен за деспот от собствения си баща известно време преди да се откаже принудително от българската корона през 1292 г. При надвисналата татарска опасност след 1285 г. е съвсем реално цар Георги I Тертер да се е опитал да подсури трона за сина си, прокламирайки го за съвладетел деспот. Че е станало така, загатва една монетна емисия, където като старши владетел вдясно е представен Георги I, а вляво като младши владетел (ръката му е поставена върху владетелския кръст под тази на баща му) е гравирани Теодор Светослав. Т. Герасимов и Вл. Пенчев датират тези монети към 1284—1285 г.³³, но това е малко вероятно, защото по това време Теодор Светослав бил едва около 10-годишен и едва ли опитен цар като Георги I ще сподели властта си с момче. Освен това върху монетите Теодор Светослав е изобразен като мъж с ръст, сходен с бащиния му. Доловил това несъответствие, П. Дякону изтегля датировката на въпросната емисия към 1300—1301 г., но не се е съобразил, че по това време (ако изобщо е споделил властта с баща си?) Теодор Светослав се изживявал като пръв владетел³⁴. Затова ми се струва, че по-правилно е въпросните монети да се датират около 1290—1292 г., когато Теодор Светослав е около 18-годишен и без притеснение можел да бъде включен в управлението на царството. Точно тогава може да е била проведена и деспотската инвеститура, защото в България тази титла имала висока стойност и защото, преди да стане цар, самият Георги Тертер е бил деспот. В този смисъл е имал и лични мотиви да подсури сина си с деспотско достойнство. Особено при положение, че брат му Елтимир вече е деспот и при евентуално оттегляне на царя можел да заеме трона, както сторил това самият Георги I Тертер през 1280 г.

Според някои автори при кратковременното управление на Смилец е извършена деспотска инвеститура спрямо брат му Войсил, но Феррианчич привежда аргумент, че подобно на Радослав е получил титлата си от Йоан Кантакузин или Андроник III³⁵.

Когато през 1298—1299 г. Теодор Светослав станал български цар (по П. Дякону), изглежда, е дал деспотската титла на близкия си сродник Шишман във Видин, а навярно след смъртта на последния за деспот бил прокламиран синът му Михаил, бъдещият български цар Михаил III Шишман³⁶.

Когато Михаил Шишман поел царския скиптър през 1323 г., като деспот се изявявал Срацимир, женен за сестра му Кераца Петрица³⁷. С деспотска титла били удостоени още вторият му син Михаил³⁸ и синът на деспот Срацимир (изглежда, след кончината на Срацимир), Иван Александър — отново бъдещ цар!³⁹

Пред несравнимо повече загадки ни изправя личността на деспот Владислав, който подобно на деспот Куман е отбелязан само в Боянския и в Погановския поменик⁴⁰. В случая приемам идеята на Ив. Билярски, че бил брат на деспот Срацимир и че за деспот го обявил цар Иван Стефан при кратковременното си управление между 1330 и 1331 г. С прогонването на Ив. Стефан в Сърбия като негово протеже явно е бил принуден да се оттегли и Владислав. Поради много кратката и злополучна деспотска кариера не се е набил на вниманието на средновековните византийски хронисти.

Въпреки дълготрайното си царуване Иван Александър (1331—1371) е провел деспотска инвеститура единствено спрямо зет си Константин, женен за дъщеря му Кера Тамара⁴¹. В писмените извори няма данни за други деспоти, прокламирани в Търново, но кой знае? Макар и малко вероятно, може някой да е пропуснат?! Впрочем българи по произход били деспотите Йоан Асеп (бившият цар Иван III Асен)⁴², Йоан Комнин (брат на цар Иван Александър)⁴³, Момчил⁴⁴, Добротица⁴⁵ и Иванко (Йоан) Тертер⁴⁶, но Яков Светослав и Войсил подобно на Алексей Слав получили титлите си от византийските василевси или от сръбския цар Стефан Душан⁴⁷.

Съзнателно се отклонявам още веднъж от основната тема на изследването, но смятам, че е оправдано, защото досега не е правено специално обобщаващо проучване за българските севастократори, а към студията на Ив. Билярски за деспотите ми се струва, че има още какво да се добави⁴⁸. Макар и сравнително телеграфен, предложеният по-горе преглед предполага някои изводи. Първоначално, изглежда, севастократорската титла в България била присъждана на най-близките роднини на царя — брат, зет, първи братовчед. За разлика от Византия и Сърбия (при Стефан Душан), Асеновци (до цар Константин Тих включително) удостоавали със севастократорското достойнство само по един български арис-

тократ и няма сведения да са давали тази титла на ромеи, сърби, латинци, албанци, маджари и пр.

След като през 1280 г. на трона се възкачили Тертеровци, няма нито едно сигурно сведение за извършване на севастократорска промоция в Търново. За сметка на това Георги I Тертер наложил деспотска титла, като първият български деспот, прокламиран от българския цар, е самият той. С малки изключения след 1279 г. всеки наш владетел по правило номинирал и въздигал по един деспот. По византийски образец бил член на владетелската фамилия (брат, син, зет, шурей и по изключение — братовчед), като по достойнство следва непосредствено след царя, а при Михаил III Шишман и Иван Александър отстъпвал място и на съвладетелите. В тази насока, изглежда, се продължила родната традиция от XIII в., когато един владетел прокламирал по един севастократор (табл. I). Забележително е, че Иван Александър обявил последователно за съвладетели и четиримата си сина, но за деспот бил прокламиран само зет му Константин?! Действително Теодор Светослав първо въздигнал за деспот сродника си Шишман (?), а после сина му Михаил. Изглежда обаче, Шишман е станал деспот — според Ив. Билярски изобщо не е бил деспот — след прогонването (навярно и убийството) на непокорния деспот Елтимир през 1305 г., а Михаил ще да е получил титлата след кончината на баща си, която се отнася към 1308 г.⁴⁹ Така на практика в българското политическо пространство от 1279 до 1322 г. и от 1350 до 1396 г. навярно се е подвизавал само по един деспот. Може би само Михаил III Шишман (1322—1330) удостоил с деспотската титла няколко сродника, но се пита кога и как?! Изглежда, след като заел престола и обявил големия си син Иван Стефан за съвладетел, то според господстващата тогава практика малкият син Михаил бил прокламиран за деспот⁵⁰. Когато обаче заедно с първата си жена прогонил Иван Стефан в Сърбия през 1324 г., Михаил трябвало да заеме мястото му на съвладетел. Тогава ще да е дошъл звездният час на Срацимир и потомството му. Има предположения, че Срацимир получил деспотската титла от Теодор Светослав, но по това време действащ деспот е Михаил — бъдещият цар Михаил III Шишман⁵¹. Най-после, Срацимир бил непряк далечен роднина на Теодор Светослав (даже не брат, а братовчед на царицата, но толкова далечни сродници рядко се прокламират за деспоти дори във Византия), докато Михаил III Шишман се явявал шурей на Срацимир. Ето защо приемам тезата, че Срацимир станал деспот при Михаил III Шишман. Като деспот при него обаче се подвизава и синът на Срацимир — Иван Александър. А вече е отбелязано, че малка е вероятността и двамата да са прокламирани от Михаил III Шишман и да са деспотствали едновременно⁵². Важно е обстоятелството, че името на деспот Срацимир липсва в източниците за бурните събития в последните години от царуването на Михаил III (отсъства например сред съюзниците на Михаил III при Велбъждката битка

и това е симптоматично) и в първите години на управлението на сина му Иван Александър⁵³. Затова ми се струва, че Иван Александър бил обявен за деспот след кончината на баща си, но всеки случай преди 1330 г., защото е посочен сред съюзниците на Михаил III Шишман при Велбъжд.

Вече се спомена, че със сигурност цар Иван Александър извършил деспотска промоция само спрямо зет си Константин. Според последните уточнения обаче Константин започнал да деспотства малко преди 1355 и оставил жена си Кера Тамара вдовица преди 1371 г.⁵⁴ На практика това означава, че между 1331 и до около 1355 г. в царството нямало деспот, което е прецедент! Както и да е, отликите от Византия и Сърбия при цар Стефан Душан са очевидни, защото там през XIV в. се изявявали едновременно по няколко деспота (понякога четири-пет) и често един владетел извършвал няколко деспотски промоции, включително спрямо чужденци⁵⁵. Също така в България деспотската титла не се присъжда на полунезависими владетели и те нямали право на собствена външна политика дори да са получили апанаж. Съдбата на Елтимир (Куман?) в това отношение е красноречива. Най-после, у нас поне засега няма регистриран случай някой от едрите боляри да се е самообявил за севастократор или деспот. Тук деспотът бил втората по легитимност личност след царя (ако не е прокламирал съвладетел) и често в него се проектирал бъдещият владетел. Особено когато нямало законен или достатъчно авторитетен престолонаследник, по правило българските боляри и висши аристократи винаги избирали действащия деспот за цар. Случаите с Георги Тертер, Теодор Светослав, Михаил Шишман и Иван Александър са достатъчно красноречиви в тази насока. Почерпили опит от механизма на собственото си възцаряване, тъкмо тези владетели, бивши деспоти, посочвали приживе синовете си за престолонаследници (съвладетели) и това е показателно. Същевременно след Борил (1207—1218) по правило търновските царе като че ли са се чувствали задължени да не оставят държавата без севастократор (до 1277 г.), съответно без деспот (след 1279 г.). Причините за това явление могат само да се предполагат. Прочее сходна е ситуацията с кавханите през Първото царство⁵⁶. Може би се е формирала традиция, повеляваща така както по всяко време има действащ и легитимно избран цар, така да има севастократор или деспот — един вид резервен вариант при катаклизъм в царското семейство. Може би тази традиция се кореняла в късноримската тетрархия, възприета формално от Византия, където всеки владетел прокламирал кесар, севастократор (след края на XI в.) и деспот (след края на XII в.). Даже се знае, че дълго време съвладетелят се е акламирал като деспот⁵⁷. В този смисъл прецедентът с цар Иван Александър, който близо четвърт век не номинирал деспот (в същото време шурейт му Стефан Душан между 1346—1355 е извършил няколко деспотски, севастократорски и кесарски инвестиции, включително спрямо двама българи — деспот Йоан Комнин Асен

и кесаря Хрельо), е трудно обясним. Дали, притеснен от факта, че до 1331 г. почти всички деспоти (включително и самият той) много бързо се домогвали до престола, не е решил да избави себе си и наследниците си от подобна съдба?! Едва след като подсигурил династията си с няколко сина съвладетели, през петдесетте години на XIV в. е прокламирал и един деспот. И въпреки всичко такава постъпка била в нарушение на една изконна практика, а се знае, че дори византийският император автократор бил подвластен на моралните закони и на наложилите се от векове традиции⁵⁸. Затова не е изключено след интронизацията му през 1331 г. все пак да е обявил някой от братята си, примерно Михаил, за деспот и чак след кончината му⁵⁹ да е дал титлата на зет си Константин. Засега обаче няма нито един източник, който да потвърди подобно хрумване (затова още не е редно да се формулира дори като хипотеза), но проблемът съществува и трябва да се коментира.

Най-накрая — по съществения въпрос за костюмите и регалиите на българските севастократори и деспоти. Писмени извори липсват, но макар и ограничени, изобразителните са автентични и съдържат достатъчно информация. Единственият запазен севастократорски портрет е на Калоян, дължащ титлата си на цар Константин Тих. Изобразен е в цял ръст в църквата до Бояна около 1259 г., чийто ктитор бил самият той (обр. 3 и 8)⁶⁰. Облечен е в тъмносин до лилаво дивитисион с ръкави, който има златисти перибрахиони с бисерни редове. Ушит е от тежък брокатен плат, орнаментиран със златисти стилизирани растителни орнаменти. Над дивитасиона ляга тъмнозелен плащ, закрепен на раменете. Короната е стематогирион, включващ златен обръч с една арковидна челна камера, в която е вграден синьо-зелен скъпоценен камък. Цялата горна и долна периферия на обръча е бродирана с бисерни редове и малки синьо-зелени камъни между тях. Ако съпоставим видяното с описанията на Кодин, ще установим, че Калоян е представен в най-официален костюм, свързан със севастократорската инвеститура, защото не носи шапка (*σκιάδιον*), а корона (*στεμματογυριον*). Формата и конструкцията на последната съвпада с това, което пише Кодин за севастократорския стематогирион (обр. 1, 3 и 8). Впечатляват двата реда бисери и допълнителните малки синьо-зелени брилянти, които може би идват да подчертаят отликите от кесарския стефанос, който е също с една камера с вграден брилянт, но украсен само с един ред бисери. Впрочем няма по-детайлно пресъздадена севастократорска корона в сревновековното изобразително изкуство от тази на Калоян в Бояна! Дрехата, с която е облечен, обаче не съвпада по цвят с червения скараникон, за който в глава III на своето съчинение Кодин споменава, че е същият като деспотския. Този червен скараникон се носи с шапка скиадион, докато в Бояна Калоян е с корона. За съжаление, когато описва севастократорската коронация, авторът не уточнява цвета на дрехите, с които кандидатите се явяват пред владете-

ля. Никъде не е посочен и цветът на севастократорския плащ тампарион, но за чорапите и обувките се казва, че са сини. Също така се доуточнява, че някои севастократори (специално се визират шуреите на Йоан Кантакузин — Йоан и Мануил Асен) получавали право да носят дрехи и плащове (тампариони) като деспотските, което ще рече, че все пак има някакви разлики в цветовете и украсата. Макар и нееднозначни, тези данни могат да наведат на хипотезата, че когато носи червена шапка скиадион, севастократорът е с червен кавадион и червен тампарион, но когато е увенчан с корона със син брилянт, е в син костюм. Тъкмо с втория тип представителен костюм е изрисуван и Калоян в Бояна. На пръв поглед изненадва само зеленият плащ, но само няколко десетилетия след завършване на фреските в Бояна извънредно добре информираният за дворцовите нрави и обичаи Мануил Фил пише, че севастократорите по негово време обличали зелени дрехи с извезани орли⁶¹. Прочее през X—XI в. зелен плащ (хламида) носи нобелисимът⁶², вторият по това време сановник в ранговата таблица, както втори през XIII—XIV в. е севастократорът след деспота.

Естествено е да си зададем въпроса, дали подобно на Калоян и останалите български севастократори през XIII в. са ползвали костюми и инсигнии по византийски образец. Мисля, че автентичният портрет в Бояна е сериозен аргумент да твърдим, че е било именно така. За съжаление не разполагаме с безспорни живописни изображения на византийски севастократори от XIII в. В известна степен тази празнота се запълва от портретите на сръбския жупан Стефан Първовенчани, който през 1202 г. е прокламиран за севастократор и, изглежда, получил севастократорски инсигнии от Алексий III Ангел (1195—1203)⁶³. И действително, в Милешево (1235—1237), Студеница (1233—1234) и Призрен (към края на XIII в.) Стефан е представен с червена хламида и венец стематогирион⁶⁴. Детайлите му са позаличени, но се долавя златният обръч с бисери и една челна арковидна камера с вграден камък. След като Урош наложил владетелската корона камелавкион (виж фреската в Сопочани от 1256 г.)⁶⁵, изглежда, стематогирионът станал корона на престолонаследниците в Сърбия. Според стенописи в Ариле (църквата „Св. Ахил“ от 1296 г.) именно младите принцове Владислав и Урошиц са в плащове със зелени и сини черти и носят стематогириони с по една челна камера⁶⁶. Със същата корона е изобразен и синът на Милутин (1282—1321) Стефан Дечански в църквата „Св. Богородица Левишка“⁶⁷. Изглежда, тази практика била възприета по византийски образец, защото престолонаследниците на Михаил VIII (Константин, върху една късна гравюра) и на Мануил II (Андроник) също са изобразени със стематогириони⁶⁸. Това косвено предполага, че и престолонаследниците в Търново също са носели севастократорския стематогирион, но за съжаление не разполагаме с автентични портрети от XIII и първата половина на XIV в. Иначе единственият срав-

нително запазен живописен портрет на сръбски севастократор е на Влатко в църквата до Псача, стенописана между 1366—1371 г.⁶⁹ Той е в класически (по Кодин) червен скараникон със златисти ивици, препасан с колан, а главата му е увенчана от стематогирон с една челна камера. Почти по същото време към средата на XIV в. върху миниатюра в Turison du Lincoln College (gr. 35), съхранявана в оксфордската Бодлейн библиотека, е запечатан портретът на Константин Палеолог (обр. 11), брат на Михаил VIII Палеолог (1259—1282)⁷⁰. Действително Константин се подвизавал на политическата сцена едновременно със севастократор Калоян, но портретът му е направен век по-късно, в средата на XIV в., и възпроизвежда севастократорските инсигнии от времето на Влатко. Короната е отново стематогирон с една високо издигната челна камера и допълнителни малки брилянти по обръча (обр. 11) (точно както при Калоян), но одеждите са пурпурни, с извезани двуглави орли. В тази последователност трябва да споменем и мозаичния портрет на севастократора Исак Комнин (син на Алексий I — 1081—1118), изпълнен чак в началото на XIV в. в известната Кахрие джами (бившата манастирска църква „Хора“) в Константинопол (обр. 5)⁷¹. Отново става дума за късно претворяване на образа близо два века след севастократорската промоция на Исак, но в случая отчетливо се вижда висока пурпурна (виолетова) шапка с околужка под формата на стематогирон, с една арковидна камера и два реда бисери по обръча. Ето защо предполагам, че в случая Исак е изобразен не с корона (в буквалния смисъл), а с шапка скиадион, която не е най-прекият аналог на короната, с която Калоян е представен в Бояна. От друга страна обаче, стематогиронът към скиадиона на Исак е много близък по конструкция и украса с Калояновия венец, защото камерата е арковидна, с вграден брилянт, оброчен с перли, а периферията на златната околужка е бродирана не с един, а с два реда перли. Очевидно севастократорските стематогирони на Калоян от средата на XIII в., на Исак от началото на XIV в., на Константин от средата на XIV в. и на Влатко от края на XIV в., общо взето съвпадат, но в костюмите се долавят съществени разлики. Тъмносините до виолетово дивитисиони на Калоян и Исак и тъмнозеленият плащ на Калоян никак не хармонират на тъмночервените одежди на Влатко и Константин. Различни са дори кройките и орнаменталните мотиви, както и отсъствието на двуглави орли върху костюмите на първите двама. На какво се дължи това? Едва ли на формирани национални традиции, защото дивитисионът на Калоян и скараниконът на Влатко са пълни заемки от гардероба на висшите византийски сановници. По-вероятно споменатите отлики да са функция на времето, понеже фреската в Псача и миниатюрата в Turison du Lincoln College (gr. 35) били рисувани столетие по-късно от фреската в Бояна. На този фон може да се допусне, че в продължение на една стара традиция

(визирам костюмите на нобелисимите от X в.) севастократорите все още ползвали дивитисиона и зеления плащ. Прочее споменах, че в самото начало на XIV в. Мануил Фил пише не за червени, а за зелени севастократорски одежди, без да уточнява за кой елемент от костюма става реч. Ето защо предполагам, че през XIII и началото на XIV в., както и в предните столетия, червеният пурпур все още бил приоритет за дрехите на владетеля и на втория в ранговата таблица аристократ, в случая (XII—XIII в.) — на деспота. Разбира се, размишленията в тази насока са донякъде умозрителни, тъй като няма достатъчно подробни писмени и автентични изобразителни източници за севастократорския костюм през XII — началото на XIV в.

Определено към средата на XIV в. започнала да се забелязва девалвация на някои древни владетелски символи, като пурпурния цвят и двуглавия орел, защото пурпурни скараникони със златисти галони носели някои сръбски жупани и по-нисши сановници, а двуглави орли се виждат върху одеждите на кесаря Новак в Преспа, княз Мирослав в Биело поле, княз Стефан в Павлица, княз Паскач в Псача и др.⁷² Именно тази тенденция се долавя в труда на Кодин, който в края на XIV в. регистрирал сходства в инсигниите и костюмите (орнаментите и цветовете гама) на деспота, севастократора и кесаря. Изрично се отбелязва, че самият василевс допускал някои севастократори да ползват пълен деспотски орнат през втората половина на XIV в. Едва ли обаче в България се е стигнало до подобна контаминация между севастократорските и деспотските инсигнии и одежди, понеже след края на XIII в. в Търново не бил прокламиран севастократор, а преди това пък не бил номиниран деспот.

Малко, но автентични и заслужаващи доверие са изобразителните източници за деспотските одежди и регалии в България. На първо място следва да се спомене портретът от Долна Каменица, където е стенописан деспот Михаил, малкият син на цар Михаил Шишман (обр. 7)⁷³. Облечен е в скараникон с перибрахиони, орнаментиран с двуглави орли. Отчетливо се виждат и златистите ивици по периферията, които следват описанието на Кодин, защото са обсапени с перли и скъпоценни камъни. Главата на деспот Михаил е увенчана с венец, допълнен с три камери. И тук съвпадението с византийския деспотски венец с четири камери по Кодин е очевидно (обр. 2). Естествено, не е изрисувана четвъртата камера, защото е зад тила и не се вижда при фронталните изображения. Изненадват само пропендулите към короната, коланът и скиптьрът в десницата на Михаил, защото в Книгата за ранговете тези инсигнии са пропуснати.

Според Лондонското четвроевангелие приблизително същия костюм и инсигнии носи деспот Константин, зет на цар Иван Александър (обр. 4 и 10)⁷⁴. Виолетово-пурпурният скараникон, препасан с колан, е отново с перибрахиони, двуглави орли и характерните за деспотските

одежди златисти ивици с бисери и камъни по периферията. Короната е пак с четири камери (естествено, виждат се три), с вградени бисери и рубини, но пропендулите липсват. Сякаш следвайки текстовете на Кодиц, Константин е с червени чорапи и обувки. Скипърът в десницата му предполага, че макар и пропуснат в Книгата за ранговете, той все пак е реално ползвана регалия от някои деспоти. Като елемент в костюма отново е включен коланът с продълговати златни апликации, сходен с коланите на севастократор Калоян и деспот Михаил. Изобщо през XIV в. коланът се наложил като неотменим аксесоар към облеклото на знатните и това се потвърждава от десетки автентични портрети на византийски и сръбски велможи. При археологически проучвания в балканските страни, включително и в България (около Видин, Варна, Силистра)⁷⁵, са открити десетки напълно или частично запазени гарнитурни, но е трудно да се установи дали някои са носени от деспоти или севастократори. Затрудненията се дължат и на факта, че върху художествените портрети не се долавя съществена разлика примерно между коланите на деспот Константин, севастократор Калоян, византийския деспот Константин Палолог, адмирал Апокаф, великия примикюр Йоан, сръбския деспот Йоан Оливер, кесаря Новак и, да речем, няколко по-нисши по ранг сръбски боляри, стенописани в Псача, Велюса и Бела църква⁷⁶. Най-сетне, макар и незначителни, са видими разликите между деспотските колани на Константин, Михаил и Йоан Оливер. Изглежда, формите, размерите и украсите на деспотските и севастократорските колани не били регламентирани подобно на короните, а се избирали според вкуса на приносителя.

Изненадващо е, че върху семейния портрет в Лондонското четвроевангелие малкият син на цар Иван Александър е представен в текста като „Йоан Асен цар, син царев“, а е изобразен в класически деспотски орнат. Короната, облеклото и коланът са идентични с тези на свако му, деспот Константин, от съседната миниатюра (обр. 9). Същевременно върху другия семеен портрет в Манасиевата хроника тримата сина на царя са в царски орнати⁷⁷. Трудно е да се прецени защо в Лондонското четвроевангелие не е постъпено така, при положение че когато е съставено, Иван Александър е имал само двама легитимни наследника — изобразените върху миниатюрата Иван Шишман и Иван Асен (навярно Иван Срацимир, вече конфронтиран с баща си, бил самостоятелен владетел във Видин, а Михаил Асен и Иван Асен от първия брак на царя били мъртви)⁷⁸. Може би, взел си поука от конфликтите в семейството, породени и от щедрото раздаване на царски орнати на всички наследници от първия си брак, Иван Александър е искал да афишира, че право на трона сега имал само големият му син от втория брак. А вече неколккратно стана дума, че зрима илюстрация на субординацията във владетелските семейства се явяват регалиите и костюмите. Именно затова Иван Шишман получил и участвал в дворцовия церемониал и съответно е изобразен с цар-

ски орнат, а Иван Асен като проектиран втори човек в държавата носи деспотски орнат. Всъщност с тази стъпка Иван Александър изправил една грешка от по-ранното си управление и започнал да следва плътно византийската практика от XIV в. А тя повелявала (по Кодин) императорът да коронова за съимператор един от синовете си (обикновено най-големия) и единствено той получавал право да носи същите орнат и регалии като на бащата автократор⁷⁹. По-нататък Кодин доуточнява, че некоронованите синове имат право на фиалин (горна дреха, сходна с деспотския скараникон и украсена с перли и скъпоценни камъни) и венец стефанос. Не се уточнява дали става въпрос за деспотски, севастократорски или кесарски венец.

Изглежда, тези правила били спазвани във Византия, защото върху семейния портрет на Мануил II Палеолог (1391—1402) в ръкопис, съхраняван в Парижката национална библиотека, се вижда, че подобно на Иван Шишман големият син, съимператорът Йоан, е поставен отдясно на баща си и носи същия костюм и корона⁸⁰. Същевременно по-малкият син Теодор, вече по аналогия с Иван Асен от Лондонското четвроевангелие, е отляво на василевса, облечен е в деспотски костюм и носи деспотски венец с четири камери. За разлика от Михаил, който е изписан в миниатюрата като деспот, Иван Асен е назован като цар въпреки красноречивия деспотски орнат и липсата на суспенданеум под нозете. Изглежда, Иван Александър е нямал изход и не е желал допълнително да дискриминира най-малкия си син, защото без изключение обявил и четиримата му по-големи братя за царе. За разлика от тях обаче, Иван Асен не е минал през царска интронизация и не е получил царските инсигнии, което фактически превръщало царския титул само в украшение към името му.

Впрочем подобни несъответствия между титул и регалии не са изключение през XIV в. и като пример ще посоча ктиторския портрет в църквата „Св. Георги Полошки“ край македонското село Кавадарци⁸¹. Изобразено е семейството на Иван Драгушин, син на българския деспот Елтимир (Алдимир) и първи братовчед на сръбския крал Стефан Душан, от когото през тридесетте години на XIV в. получил като апанаж областта около Кавадарци. Портретът на Драгушин е много добре съхранен и дава пределно точна представа за костюма и регалиите, които носел и които без съмнение били деспотски (обр. 6). На първо място, за това свидетелства короната, детайлно пресъздадена, с три видими арковидни камери и пропендули до раменете. Облечен е в класически деспотски скараникон с перибрахиони и извезани двуглави орли, а перифериите са оброчени със златисти ивици, в които са апликирани камъни и бисери. Подобно на деспотите Михаил, Константин и Йоан Оливер ханшът на Драгушин е препасан с колан, орнаментиран със златни апликации. В

30. Търновска книжовна школа. Т. 7

съпътстващия портрета вотивен текст обаче деспотска титла не е изписана. За сметка на това се чете: „Представи се (т. е. почина) раб Божий Иван Драгушин, син на деспот Алдимир и истински брат на превисокия наш господар (т. е. Стефан Душан)⁸². От разбора на писмените източници се остава с впечатление, че Драгушин бил най-близкият до сърцето на Стефан Душан съратник и приятел от детството и младостта. Макар и в действителност само братовчед по женска линия, той го нарекъл „истински брат“ (това, изглежда, означава нещо повече от роден брат?!), а майка му — „майка на кралството ми“. На този фон е основателно да се запитаме защо, след като дава деспотската титла на друг българин — Йоан Комнин (брат на Душановата съпруга Елена и на българския цар Иван Александър)⁸³, Стефан Душан не постъпил така с много по-близкия му по родство и съдба Драгушин? Известно е, че според установените традиции право да извършват деспотска промоция имали само императорите (царете), а до 1346 г. Стефан Душан е само крал. Със сигурност обаче знаем, че Драгушин е покойник още през 1340 г. — т. е. смъртта го настигнала цели шест години преди току-що избраният сръбски патриарх да увенчае Стефан Душан с царския камелавкион. Редом с останалото този факт идва да удостовери, че на практика в България и Сърбия през XIV в. деспотските регалии можели да се дадат не само на деспота, но и да онагледят високото положение на най-издигната в държавата личност, чиято легитимност понякога надминавала положението на деспотите. Така постъпил Иван Александър с най-малкия си син Иван Асен, който обаче формално носи царски титул, така постъпил и шурейт му Стефан Душан, наложил като втори човек в държавата Драгушин — легитимност, която фактически нямал и прокламираният за сръбски деспот Йоан Комнин Асен.

За разлика от повърхностното описание на Кодин, живописните портрети от Долна Каменица, Кавадарци, Лондонското четвроевангелие и миниатюра в Ivoire A-53 от Лувъра предоставят по-големи възможности за детайлна реконструкция на деспотската корона (обр. 2). Въпреки някои дребни отлики между четирите изображения е очевидно, че в основата им е металният (златен) обръч, обсапан със скъпоценни камъни и бисери. За него симетрично и неподвижно под формата на кръст са прикрепени четири арковидни камери. Във всяка камера е вграден по един по-голям брилянт (рубин?), чийто цвят съвпада с цвета на костюма, обграден с бисери. По три едри бисера има и на върха на всяка камера, разположени под формата на трилистник. При по-детайлните портрети се долавят бисери и в по-горната периферия на обръча. Пропендулите включват само един ред наниз от бисери, чийто край под формата на три по-големи бисера (или камъни) достига до раменете. Забележително е обаче, че пропендули имат само короните на деспот Михаил и Драгушин. Затрудняваме се да обясним тази иновация, защото Кодин не споменава

за пропендули към деспотския стематогирион, а А. Комнина ги свързва единствено с императорската корона⁸⁴. И действително, върху портретите на византийски деспоти се вижда, че стематогирионът никога не е допълнен с пропендули. Те липсват и върху короната на деспот Константин от Лондонското четвроевангелие. Изглежда, деспотските пропендули били местно нововъведение от първата половина на XIV в. и право да ги носи имал само деспотът (ако са двама или трима, само единият), явяващ се брат или син на владетеля. Навярно такъв бил случаят с деспот Михаил и в известна степен с Драгушин.

Когато коментира деспотския орнат, Кодин обръща внимание, че подобно на севастократорите и деспотите носели стематогириони с една челна камера. Когато обаче деспотът бил царски син (само единият, ако са няколко), то тогава се увенчава със стематогирион, включващ четири камери. Ако съдим по миниатора Ivoire A-53 в Лувъра, представляща фамилията на Мануил II, това правило било спазено във Византия до началото на XV в. Сръбските деспоти през XIV (Оливер и Деян), които не са царски синове, също носят стематогирион само с една челна камера⁸⁵. В България обаче, където с деспотска титла владетелите обикновено удостоявали един приближен, изглежда, промоцията винаги се извършвала с корона, включваща четири камери. Това предположение следва от факта, че стематогирион с четири камери носи както царският син Михаил в Долна Каменица, така и царският зет Константин върху Лондонското четвроевангелие.

За съжаление не разполагаме с портрети на севастократори и деспоти, облечени в ежедневни костюми, когато вместо корона се носели пурпурна шапка (тюрбан, наречен скиадион, с було) и пурпурни одежди. Единствено данните от Калояновото погребение в търновската лавра „Св. четиридесет мъченици“ подсказват, че и този орнат е бил в употреба, но на случая вече бе отделено специално внимание⁸⁶.

На този фон от бляскави деспотски одежди и корони някак странно стои портретът на т. нар. „деспот Деян“ в малката селска църквица до Земен⁸⁷. Керемиденокафявият цвят на семплата горна дреха никак не хармонира на пурпурните деспотски скараникони, които винаги имат перибрахиони и са орнаментирани с двуглави орли. Най-сетне, т. нар. деспот Деян е гологлав, а върху познатите ни портрети на византийски, български и сръбски деспоти от края на XIII и XIV в. няма случаи тези най-висши сановници да са рисувани без стематогирион. Ето защо смятам за основателни съмненията на някои съвременни изкуствоведи и медиевисти, че в Земен е изобразен дребен местен феодал, чието имение било в границите на деспотата на известния деспот Деян, упоменат в текста, съпровождащ ктиторската композиция⁸⁸.

Писмените източници удостоверяват, че освен севастократора и деспота през Второто българско царство от Византия били възприети още

титлите логотет, протовестиарий, епикерний, примикюр велик дук и пр.⁸⁹ Трудно е обаче да се ангажираме с вида на ползваните костюми и регалии, защото в няколко запазени портрета на български велможи от XIV в. (Долна Каменица, Земен, Калотина, Карлуково и „Св. Йоан Кръстител“ в Несебър)⁹⁰ невинаги са посочени имената и особено титлите. Вероятно и по-нисшите сановници в България следвали примера на царете, севастократорите и деспотите, като се обличали по модели, дошли от Византия. Навярно имало влияния от Западна Европа (особено от Генуа и Венеция), латинските държавици в континентална Гърция и Сърбия, но това е друга тема, която изисква нарочно изследване.

Въз основа на коментираните автентични портрети на най-висшите български аристократи и благодарение на успоредици от Византия и Сърбия в заключение могат да се направят някои по-общи изводи:

Както през X и началото на XI в., така и през XIII—XIV в. Византия продължава да бъде основен моден законодател, източник на идеи и пример, който знатните българи приемали охотно. Специално най-висшите сановници, т. е. севастократорите и деспотите, просто се чувствали задължени да следват в костюмите и аксесоарите византийските деспоти и севастократори, защото в случая не ставало дума само за мода. В дрехите и накитите били кодирани съответните рангове, поради което се явявали в ролята на инсигнии. Да не забравяме още, че за разлика от IX—X в., през XIII—XIV в. се формира едно специфично общобалканско политическо и културно пространство, укрепвано чрез многобройни смесени бракове на висши аристократи. Ето защо станала обичайна практика знатни българи да получат деспотска или севастократорска промоция при византийския василевс, латинския император и сръбския цар. Вероятно имало и препотвърждаване на титлите или най-малко зачитане на легитимността им от останалите балкански владетели⁹¹. Това ще да е била една от причините, за разлика от IX—XI в., през XIII—XIV в. в България да се възприеме византийската титулатура и съответните сановници да се придържат по-плътено към облеклото и инсигниите на византийските сановници.

БЕЛЕЖКИ

¹ Grabar, A. L'Empereur dans l'art byzantin. London, 1971, p. 96, pl. XXIII—I. П. Павлов. Княз Пресиян Втори 996/7—1060/61. Последният владетел на Първото българско царство и претендент за византийската корона. В: Търново, 1993, 8—9.

² Ферјанчић, Б. Деспоти у Византији и Јужнословенским землама. Београд, 1960, с. 27—29; R. Guiland. Recherches sur les institutions byzantines, I. Berlin-Amsterdam, 1967, p. 2; G. Ostrogorsky. Urum-Despotes. Die anfangе der Despotenwurge in Byzanz. — ВЗ, 44, 1951, S. 449.

³ Ферјанчић, Б. Севастократори у Византији. — ЗРВИ, XI, 1968, 166—192; Деспоти у Византији... 9—11; R. Guiland. Op. cit., p. 22; L. Bréhier. Les institutions de l'empire byzantin. Le monde byzantin. Paris, 1949, p. 39.

⁴ Ферјанчић, Б. Севастократори... с. 144, 190; Деспоти... с. 11, 21—23.

⁵ Pseudo-Kodinos. Traite des Offices (= Le monde byzantin, I), Paris, 1966, p. 141—14

⁶ Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929., 229—231.

⁷ Guiland, R. Op. cit., p. 238. Такава околужка с палмообразни орнаменти се вижда около долната периферия на тиарата на Никифор Фока, изобразен в Мадридския ръкопис на Скилица. Е. Cirac-Estopanan. Skylitzes Matritensis, I. Barselona-Madrid, 1965, p. 153, fol. 145r, fig. 349.

⁸ П. Мугафчиев. Владетелите на Просек. — В: Избрани произведения, 1. С., 1973, с. 284; Ив. Божилов. Фамилията на Асеневи (1186—1460). Генеалогия и просопография, С., 1985, с. 98—99.

⁹ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 92—93; Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. С., 1994, с. 10.

¹⁰ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 112—113.

¹¹ Златарски, В. Боянският надпис. — В: Избрани произведения, 2. С., 1974, с. 410—430; Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е... с. 198—199.

¹² Ников, П. Из историята на Подбалканската област. — Родина, 1, 1939, с. 24—36; Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Цит. съч., с. 323.

¹³ Ферјанчић, Б. Севастократори... с. 192; Деспоти... с. 141—143.

¹⁴ Дуйчев, Ив. Българско средновековие. С., 1972, с. 387; К. Ациевски. Алексје Слав — самостоен феудален владетел во Македонија. — ГЗФФ, 3, 1977, с. 77 сл.; Ив. Божилов. Цит. съч., 95—98; Б. Ферјанчић. Деспоти... 141—144; Iv. Biliarsky. The Despots in Mediaeval Bulgaria. — Byzantinobulgaria, IX, 1995, p. 146—147.

¹⁵ Ферјанчић, Б. Деспоти... с. 143; Iv. Biliarsky. Op. cit., p. 147—148, с пълна литература и различни мнения по въпроса за деспотската инвеститура.

¹⁶ Pachymeris, G. De Michaelis et Andronico Palaeologis. Bonn, 1832, t. I, 1, VI, p. 447—448 (= ГИБИ, X, с. 180).

¹⁷ Guiland, R. Recherches sur l'histoire administrative de l'empire byzantin; Le despote. — REB, 17, 1959, p. 77—78; Б. Ферјанчић. Деспоти... с. 144.

¹⁸ Malingoudis, Ph. Über drei Titel byzantinischen Ursprungs im mittelalterlichen Bulgarien. — EB, 3, 1978, p. 82; Iv. Biliarsky. Op. cit., p. 148—149. Има предположение, че е получил титлата още при управлението на съпругата на цар Смилец, т.нар. Смилена. Вж: П. Павлов. Бунтари и авантюристи в Средновековна България. В. Търново, 2000, с. 108.

¹⁹ Бурмов, А. Към историята на Крънската област. — В: Избрани произведения, 1. С., 1968, 216—219; Б. Ферјанчић. Деспоти... 146—147; Iv. Biliarsky. Op. cit., p. 150.

²⁰ Иванов, Й. Поменици на българските царе и царици. — В: Избрани произведения, 1. С., 1982, 146—148; Ст. Станчев, М. Станчева. Боянският поменик. С., 1963, с. 28; Ив. Билярски. Погановският поменик. — ГСУ, НЦСВП „Ак. Ив. Дуйчев“, 84 (4), 1990—1991, 54—60.

²¹ Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, П. С., 1943, с. 396; Ив. Билярски. Цит. съч., с. 64—65; В. Игнатов. Към историята на Карвунската средновековна област (XIII—XIV в.). — Добруджа, 4, 1987, 19—28; Б. Ферјанчић. Деспоти... с. 142.

²² G. Pachymeris, II, 1, III, 26, p. 264 (= ГИБИ, X, с. 189).

²³ П. Ников. Татаро-български отношения през средните векове с оглед цару-

ването на Смилеца. — ГСУ, ИФФ, IV—VI, 1921, 91—95; Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Цит. съч., с. 9.

²⁴ Ферјанчић, Б. Деспоти... с. 142, бел. 10.

²⁵ Павлов, П. Към въпроса за заселването на кумани в България през XIII в. — В: Втори международен конгрес по българистика, 6. С., 1987, 629—635.

²⁶ Diaconu, P. A propos des soi-disant monnaies de Jakov-Sviatoslav. — Dobroudja, 12, 1995, p. 242—255.

²⁷ Ников, П. Татаро-български... с. 200—205; В. Златарски. История... 3, с. 498—544.

²⁸ Дочев, К. Монетосеченето на деспот Яков Светослав. — Нумизматика, 1980, № 1, 3—8, с посочената литература.

²⁹ Diaconu, P. Op. cit., p. 247—249.

³⁰ Ников, П. Татаро-български... с. 114—185; В. Златарски. История... с. 500 сл.

³¹ Rachumeris, G. I, II, 6, p. 181 (= ГИБИ, X, с. 152).

³² Цветкова, Б. Съдбата на Теодор Светослав преди възцаряването му. — ИБИД, 22—24, 1948, с. 40—46.

³³ Герасимов, Т. Медни монети на Георги Тертер и сина му Теодор Светослав. — ИБИД, XIV—XV, 1937, 109—115; Й. Юркова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. С., 1990, 98—99.

³⁴ Rachumeris, G. II, p. 266—267 (= ГИБИ, X, с. 191).

³⁵ Ферјанчић, Б. Деспоти... 146—147; Iv. Biliarsky. Op. cit., p. 160, с посочената литература.

³⁶ Божилов, Ив. Цит. съч., 119—121; П. Ников. История на Видинското княжество до 1329 г. — СпБАН, 16, 1918, с. 43—62; Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Цит. съч., с. 274—275; Iv. Biliarsky. Op. cit., p. 151—152.

³⁷ Ив. Божилов. Цит. съч., 136—139, 146—148; А. Бурмов. Цит. съч., с. 216—218.

³⁸ Ив. Божилов. Цит. съч., 144—147. Според Ив. Божилов тъкмо този Михаил е изобразен в църквата в с. Долна Каменица, за която ще стане дума по-долу.

³⁹ Пак там, 149—151, с пълно представена литература.

⁴⁰ Biliarsky, Iv. Op. cit., p. 149—150.

⁴¹ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 214—216; Хр. Матанов. Кой е бил деспот Константин от миниатюрите в Лондонското евангелие. — ИПр, 7, 1985, 47—56; Iv. Biliarsky. Op. cit., p. 155—157.

⁴² Божилов, Ив. Цит. съч., 249—255.

⁴³ Пак там, 178—182.

⁴⁴ Ферјанчић, Б. Деспоти... с. 17.

⁴⁵ Mutafciiev, P. Dobrotic, Dobritica et la Dobrudza. — Revue des etudes slaves, 7, 1927, p. 27—35; Iv. Biliarsky. Op. cit., p. 155—157.

⁴⁶ Diaconu, P. O formatiune statula la Dunarea de Jos la sfirsitul secolul al XIV-lea, necoocnscunta pina in present. — SCIVA, 2, 1978, p. 185—201; Iv. Biliarsky. Op. cit., p. 157—160.

⁴⁷ Ферјанчић, Б. Деспоти... с. 17 сл.

⁴⁸ Biliarsky, Iv. Op. cit., p. 121—162.

⁴⁹ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 119.

⁵⁰ Пак там, с. 139, 145—146.

⁵¹ Пак там, с. 138.

⁵² Пак там.

⁵³ Вече е отбелязано, че името му не е споменато в нито една кампания на юг от Хемус, включително сражението при Русокастро през юли 1331. Симптоматично е, че през 1337 г. папа Бенедикт XII кореспондира не със Срацимир, а със съпругата му Кераца Петрица, което е сигурно указание, че е покойник. Вж.: А. Попов. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. С., 1982, с. 11-12, 22—24; **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 137—138; **Iv. Biliarsky**. *Op. cit.*, p. 153.

⁵⁴ **Ферјанчић, Б.** Деспоти... 174—176; **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 216; **Iv. Biliarsky**. *Op. cit.*, p. 155—156.

⁵⁵ **Ферјанчић, Б.** Деспоти... с. 37.

⁵⁶ **Гюзелев, В.** Функцията и ролята на кавханите в живота на Първата българска държава. — ГСУ ФИФр 49, 1966, с. 150 сл.

⁵⁷ **Ферјанчић, Б.** Деспоти... с. 3; **R. Guiland**. *Le despote...* p. 52—53.

⁵⁸ **Караянопулос, И.** Политическата теория на византийците. С., 1992, с. 36 сл.

⁵⁹ Кратка справка в: **Ив. Божилов**. Цит. съч., с. 184.

⁶⁰ **Грабар, А.** Боянската църква. С., 1978, с. 68, фиг. 1.

⁶¹ **Ферјанчић, Б.** Севастократори... с. 144, бел. 13.

⁶² **Rorghyrogenitus, Constantinus**. *De cerimoniis*, I, 44, p. 227.

⁶³ **Марјановић-Душанић, С.** Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века. Београд, 1994, с. 29—30, 45—46, 123 сл., с посочените становища по проблема.

⁶⁴ **Окунев, Н. Л.** Милешеве, паметник сръбского искусства XIII века. — *Byzantinoslavica*, VII, 1937—1938, с. 92, табл. XIII; **Ј. Ковачевић**. Средновековна ношна балканских словена. Београд, 1953, с. 30-32, 37—38, табл. V—VI, XII; **С. Радојчић**. Портрети српских владара у среднем веку. Скопје, 1934, 16—18, 34.

⁶⁵ **Радојчић, С.** Цит. съч., с. 27—29; **С. Марјановић-Душанић**. Цит. съч., с. 47—48, сл. 1, 2.

⁶⁶ **Ковачевић, Ј.** Цит. съч., с. 37, табл. XI, С. Радојчић. Цит. съч., с. 31.

⁶⁷ **Марјановић-Душанић, С.** Цит. съч., с. 55.

⁶⁸ **Spatharakis, I.** *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*. Leiden, 1976, p. 139-142, fig. 93—94.

⁶⁹ **Ковачевић, Ј.** Цит. съч., 30—31, табл. XXXVII.

⁷⁰ **Piltz, E.** *Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques*. Uppsala, 1977, p. 89, pl. 57; **I. Spatharakis**. *Op. cit.*; **D. Nicol**. *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacouzenos) ca, 1100—1460*. Washington. 1986, No 11. Abb. 2.

⁷¹ **Underwood, P.** *Kahrije Djami*. New York, 1966, I, p. 45—48, II, p. 36, 37.

⁷² **Ковачевић, Ј.** Цит. съч., 29—31, 62, фиг. 1, 29, табл. XXXVII.

⁷³ **Мавродинова, Л.** Църквата в Долна Каменица. Стенописи от времето на Михаил Шишман. С., 1969; **D. Panajotova**. *Les portraits des donateurs et les ornements sur les fresques de l'église de Dolna Kamenica*. — *Byzantinobulgarica*, 4, 1974, p. 275—294 (= ЗРВИ, XII, 1970). Най-пълно по този проблем вж.: **Ив. Божилов**. Цит. съч., 144—148.

⁷⁴ **Spatharakis, I.** *Op. cit.*, p. 70; **Л. Живкова**. Четвероевангелието на цар Иван Александър. С., 1980, с. 67, табл. I.

⁷⁵ **Кузев, А.** Накитните съкровища от Долище. — МПК, 4, 1986, 44—47; **М. Ваклинова**. Метални части за колани от XIV—XV в. — ГНАМ, VIII, 1992, 309—317.

Ст. Ангелова. Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър. — Добруджа, 20, 2002, с. 18, табл. XIV, в, г.

⁷⁶ **Welmans, T.** La peinture murale byzantine a la fin du Moyen age. Paris, 1966, fig. 1, 2, 55, 56, 71, 73; **I. Spatharakis.** Op. cit., p. 70; **J. Ковачевич.** Цит. съч., 30—31, 42, 44, 48, табл. XVIII, XXIII, XXXII—XXXIX, фиг. 19.

⁷⁷ Летописът на Константин Манасий. Увод и бележки от Иван Дуйчев. С., 1963, с. 411.

⁷⁸ **Божилов, Ив.** Цит. съч., с. 195, 198, 211.

⁷⁹ **Pseudo-Kodinos.** Traite des Offices, p. 276; **R. Guiland.** Recherches... p. 254.

⁸⁰ **Spatharakis, I.** Op. cit., p. 139-142, fig. 93; **E. Piltz.** Op. cit., pl. 109.

⁸¹ **Грозданов, Цв., Д. Борнаков.** Исторически портрети у Полошко. Зограф, 14, 1983, 60—63, сл. 1; Зограф, 15, 1984, 85—94.

⁸² Пак там.

⁸³ **Божилов, Ив.** Цит. съч., 178—182.

⁸⁴ **Komnena, Anna.** Alexiade (ed. V. Leib). Paris, 1937—1945, IV—1, p. 114; **Анна Комнина.** Алексиада. Вступителна статия, перевод, коментар Я. И. Любарского. М., 1965, 122—123.

⁸⁵ **Ковачевич, J.** Цит. съч., 44—45, 52, табл. XXV, XXXIII.

⁸⁶ **Атанасов, Г.** Владетелските инсигнии на цар Калоян и костюмът на погребания аристократ от гроб № 39 Лаврата „Св. Четиридесет мъченици“. — Сборник в памет на доц. Хр. Коларов. В. Търново, 2001, 161—189.

⁸⁷ **Манова, Е.** Видове средновековни облекла според стенописите от XIII—XIV в. в средновековна България. — ИЕИМ, V, 1962, 34—35, обр. 13.

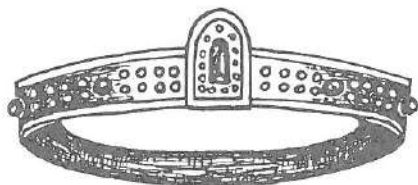
⁸⁸ **Мавродинова, Л.** Земенската църква. История, архитектура, живопис. С., 1980, с. 132 сл.; **Хр. Матанов.** Княжеството на Драгаша. С., 1997, с. 49 сл.

⁸⁹ **Петров, П.** Владетел и власт във Втората българска държава. — В: България 1300. Институции и държавна традиция, I. 1981, 178—182.

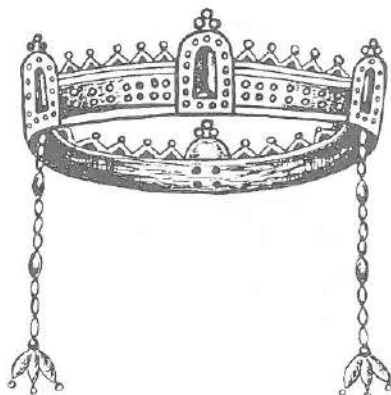
⁹⁰ **Мавродинова, Л.** Земенската... 135—145; Църквата... с. 18; **Ек. Манова.** Цит. съч., с. 25 сл.; **А. Василиев.** Ктиторски портрети. С., 1960; **Л. Мавродинова.** Стенната живопис в България до края на XIV в., С., 1995, с. 54, 57, 69, обр. 72, 85, 109.

⁹¹ Има теоретична възможност цар Смилец да е потвърдил деспотската титла на Войсил, която според Феррианчич му е присъдена от Йоан Кантакузин, или пък да е станало обратното?! За Войсил вж.: **Iv. Biliarsky.** Op. cit., p. 160—161.

Севастократорите и деспотите

Обр. 1. Реконструкция на севастократорската корона стематогирин от XII–XIV в.

Обр. 2. Реконструкция на деспотската корона от XIII–XIV в.

Обр. 3. Графична реконструкция на изображението на севастократор Калоян в Боянската църква – средата на XIII в.

Обр. 4. Графична реконструкция на изображението на деспот Константин върху Миниатора в Лондонското четвероєвангелие след средата на XIV в.

Обр. 5. Графична реконструкция на изображението севастократор Исак Комнин от началото на XII в. представен през XIV в. върху мозайка в Кахрие джамии

Обр. 6. Графична реконструкция на изображението на Иван Драгушин в църквата „Св. Георги Полошки“ от средата на XIV в.

Обр. 7. Графична реконструкция на изображението на деспот Михаил в църквата при с. Долна Каменица – XIV в.

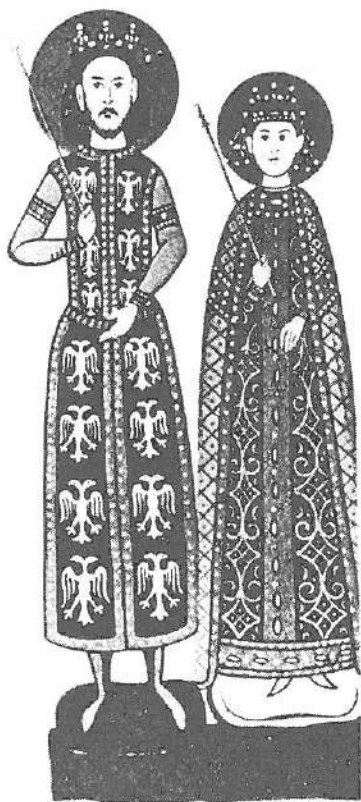

Обр. 8. Севастократор Калоян в Боянската църква – средата на XIII в.

Обр. 9. Изображение на цар Иван Александър със семейството му върху миниатюра в Лондонското четвроевангелие – след средата на XIV в.

ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ
 ΚΑΙ ΚΑΙΣΑΡΕΩΣ
 ΚΑΙ ΚΑΙΣΑΡΕΩΣ

Обр. 10. Изображение на деспот Константин в Лондонското четвороевангелие

Обр. 11. Изображение на севастократор Константин Палеолог върху миниатюра от XIV в. в Турicon du Lincoln College (gr. 35)

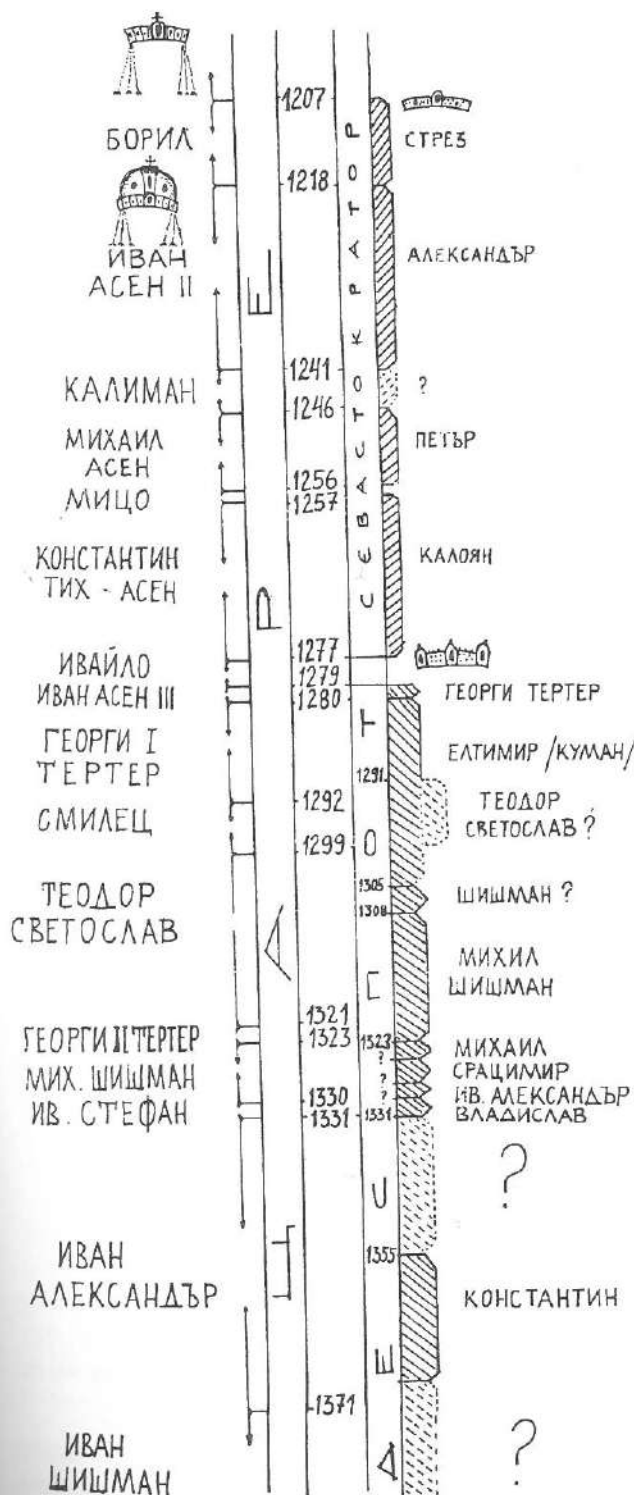

Табл. I. Корелационна таблица за севастократорите и деспотите и годините на управление на българските царе

